

ТВОРЧА РЕФЛЕКСІЯ: ТРАДИЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються питання творчої рефлексії в сучасних умовах з урахуванням традицій, що склалися.

Ключові слова: творча рефлексія, рефлексія, інтелектуальна рефлексія.

Постановка проблеми. У сучасному інформаційному просторі, де панує перенасиченість інформацією, неоднозначність поглядів та думок, протиріччя, а іноді інформаційні конфлікти та хаос необхідність у творчому мисленні особистості не викликає сумнівів. Важливим механізмом, що регулює мисленнєву діяльність є рефлексія.

До питання розуміння рефлексії зверталися філософи і психологи протягом усієї історії розвитку науки.

У своєму загальному значенні термін "рефлексія" походить від "reflexio" (лат.) – "звернення назад" та позначає відображення, а також дослідження пізнавального акту.

Поняття "рефлексія" в сучасному розумінні одним з перших було вжито і наповнене психологічним змістом англійським філософом сенсуалістом Джоном Локком у 17 столітті. Рефлексія, по Дж. Локку, перш за все, передбачає інтроспекцію, себто свідомості на себе і являє собою механізм, за допомогою якого людина досліджує свою пізнавальну діяльність. У 1930-х роках А.Буземаном було сформульовано "психологічне" визначення рефлексії як перенесення переживання з зовнішнього світу на себе. У зарубіжній психології поняття рефлексії розвивається, починаючи з робіт Уільяма Джеймса. У Джеймса розрізняв Я, що пізнає, і Я, що пізнається [4]. У сучасній зарубіжній психології рефлексія часто розуміється як мислення про мислення і являє собою процес спостереження зі сторони за когнітивними процесами та роботою свідомості.

У вітчизняній психології розуміння рефлексії є більш багатозначним і складним.

Для розкриття психологічного змісту різних феноменів рефлексія розглядається в рамках підходів до дослідження свідомості (Л. С. Виготський, Н.І. Гуткіна, О.М. Леонтьєв та ін.), мислення (О.О. Зінов'єв, В.О. Лефевр, Г. П. Щедровицький; М. Г. Алексєєв, А.В. Брушлинський, В. В. Давидов, С. Л. Рубінштейн та ін.), творчості (Я. О. Пономарьов, С. Ю. Степанов, І. М. Семьонов та ін.), спілкування (Г. М. Андрєєва, О. О. Бодальов, ін), особистості (К. О. Абульханова-Славська, Л. С. Виготський, Б. В. Зейгарник, ін.). [5, 7, 14]

Аналіз наукової літератури дозволяє нам говорити про те, що на сучасному етапі розвитку науки немає однозначного визначення поняття "рефлексія", зокрема "творча рефлексія", немає чітко визначених якісних характеристик цих понять, їх механізмів, тощо. Таким чином, заявлена нами теми є актуальною.

Об'єктом нашого дослідження є поняття рефлексії у психології.

Предметом – творча рефлексія як механізм творчого мислення особистості.

Ціль дослідження полягає в аналізі підходів до

поняття "рефлексія", визначенні поняття "творча рефлексія" та розгляді методів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. У психологічних дослідженнях вітчизняних вчених І.М. Семьонова, С.Ю. Степанова, спільно з М.І. Найдюновим, Г.Ф. Похмелкіной, Н. Б. Ковальовой та інших інтелектуальна рефлексія представлена у вигляді усвідомлення підґрунтя і засобів рішення основного завдання після завдання, що наведено (і зворотного йому). В узагальненому вигляді під інтелектуальною рефлексією розуміється контроль-оціночний, критичний розгляд людиною особливостей своїх розумових дій, спрямованих на пошук вирішення завдань. Інтелектуальна рефлексія розглядається переважно у зв'язку з проблемами організації когнітивних процесів переробки інформації та розробки засобів навчання з вирішення типових завдань. Її предметом є знання про об'єкт та засоби дій з ним [10, 11, 12].

Учені зазначають, що рефлексія виникає в проблемній ситуації. Рефлексія розглядається як важливий компонент мислення.

Зарубіжний учений Д. Дернер вказує на те, що рефлексія – то є здатність думати про своє власне мислення з метою його вдосконалення. Вітчизняний психолог О. К. Тихомиров пише: "Мислення - необхідний компонент рефлексії особистості і само стає об'єктом цієї рефлексії" [13]. В. В. Давидов визначає рефлексію як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії. Ю. М. Куллоткін розглядає рефлексивну регуляцію як основний механізм реалізації розумових процесів. І. С. Ладенко вказує, що рефлексія є свого роду самоспостереження, засіб самоконтролю і саморозвитку мислення.

Якщо резюмувати роль і місце рефлексії в мисленні, згідно вітчизняним та зарубіжним вченим, то можна відзначити, що:

- рефлексія є прояв високого рівня розвитку розумових процесів (М. Г. Алексєєв, В. В. Давидов, А. З. Зак, Ж. Піаже, С. Л. Рубінштейн);
- рефлексія дозволяє людині свідомо регулювати, контролювати своє мислення як з точки зору його змісту, так і його засобів (Л. М. Алексєєва, І. М. Семьонов, Д. Д'юї);
- рефлексія є фактор продуктивності розумової діяльності (І. С. Ладенко, Я. О. Пономарьов);
- рефлексія допомагає "увійти" в хід розв'язання задачі іншої людини, осмислити його, "зняти" зміст і, у разі необхідності, внести необхідну корекцію або стимулювати новий напрямок рішення (Ю. М. Куллоткін, С. Ю. Степанов, Г. С. Сухобська) [3, 5, 10, 11, 12].

Вчені підкреслюють, що рефлексія виконує певні функції. Її наявність дозволяє людині свідомо плану-

вати, регулювати і контролювати своє мислення (зв'язок з саморегуляцією мислення); дозволяє оцінювати не тільки істинність думок, але і їх логічну вірність; дозволяє знайти відповіді задач, що без її застосування рішенням не піддаються.

Рефлексія вченими розглядається як необхідний елемент будь-якого розвитку, в тому числі і творчого мислення. Рефлексія є передумовою для переходу на новий, більш високий рівень розвитку.

С. Ю. Степанов та І. М. Семьонов зазначають, що механізмом, що забезпечує ухвалення рішення як творчого процесу, є переосмислення і реорганізація операційної діяльності [11, 12].

За словами Я.О. Пономарьова, рефлексія виступає однією з головних характеристик творчості. Рефлексія, як "дзеркало", що відбиває всі зміни, що відбуваються в людині, стає основним засобом саморозвитку, умовою і способом особистісного зростання. [8, 9]

В рамках вивчення творчого мислення рефлексія трактується як осмислення суб'єктом власного пошукового руху думки, що утворює особливий смисловий план мислення.

Підставою для рефлексії у творчості служить виявлення в ситуації протиріччя. Проблемність творчої задачі розкривається як інтелектуальне протиріччя, що актуалізується у вигляді зіткнення відомих людині знань і умінь з тими особливими умовами предметної ситуації (описаними в формі задачі), в яких суб'єкт застосовує доступні йому способи дії.

І. М. Семьоновим та С. Ю. Степановим (1990) була розроблена модель рефлексивно - інноваційного процесу на прикладі вирішення творчих завдань. На їхню думку, структура розумової діяльності утворюється передусім двома сферами – змістовною та смисловою. У першій відбивається різноманіття: а) предметних зв'язків проблемної ситуації, завдання (предметно - змістовний аспект мислення) і б) способів її перетворення (операційно-змістовний аспект), а в другій сфері знаходить своє вираження різноманіття тих відносин, що виникають у суб'єкта: а) до власних дій в процесі інтелектуальної рефлексії (інтелектуально – рефлексивний аспект), б) до самого себе – особистісна рефлексія (особистісно – рефлексивний аспект). Відповідно до цієї моделі рефлексивно – інноваційний процес обумовлений одночасним розвитком інтелектуальної та особистісної підструктур мислення. Їх функціонування й розвиток приводить до виникнення нового інтелектуально - особистісного смислового змісту. Саме воно знімає основне протиріччя розумового пошуку і перебудовує всю його організацію [11, 12].

Сутність творчої задачі полягає в тому, що в процесі її рішення виникає суперечність між ресурсами "я" (тобто інтелектуальними та особистісними стереотипами) та унікальністю умов і вимог ситуації завдання. Самостійне подолання особистістю цієї суперечності і виступає в підсумку як творче відкриття принципу рішення задачі і одночасно – як його особистісний та інтелектуальний розвиток, що виражається в активній самоперебудові особистості і реорганізації її мислення.

Аналіз наукової літератури дозволяє нам говорити про таке поняття, як "творча рефлексія". Творча рефлексія

– це переосмислення проблемної ситуації, знань, мисленнєвих стереотипів у процесі рішення задачі.

На нашу думку, творча рефлексія є важливим механізмом "латерального мислення" (Едвард де Боно).

Едвард де Боно розглядає творче мислення в широкому розумінні як процес роботи з інформацією (як операційне вміння), що виникає в проблемній ситуації, безпосередньо пов'язаний зі сприйняттям людиною навколишньої дійсності, з його увагою, спирається на роботу пам'яті, уяви, знання (свідомі й неусвідомлені), пов'язаний з особистісними характеристиками, з "єго" людини, її емоційною сферою, мотивацією до творчості.

В 1967 році вчений вводить поняття "латеральне мислення", під яким розуміє специфічний процес обробки інформації, спрямований на зміну існуючої стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, створення нових альтернативних підходів до розв'язання певної проблеми. Ключовими сторонами латерального мислення є перегляд інформації, що існує, і свідомий пошук альтернатив. Мета – генерація нових ідей і відкидання старих фіксованих стереотипів; внесення змін в аналіз розв'язання завдання й підходи до рішення проблеми. Основне завдання - перебудова схеми розв'язання завдання, що існує, і пошук ефективного рішення проблеми. Основні принципи: усвідомлення домінуючої ідеї; пошук різних підходів; звільнення від контролю логічного мислення; використання випадку; усвідомлення того, що можна з точок зору є лише один з багатьох можливих варіантів; відкладання оцінки при ухваленні рішення. Основні етапи латерального мислення: 1) усвідомлення недоліків фіксованих моделей; 2) набуття навичок використання латерального мислення.

Згідно з Де Боно латеральне мислення на різних етапах включає аспекти логічного, конвергентного й дивергентного мислення. При латеральному мисленні в процес мислення включається робота свідомості й неусвідомленого. Вони переплітаються, у певний момент виникає новий продукт. Цей продукт є "сирим", він потребує подальшої роботи над ним, розробки, перевірки, удосконалення. Неусвідомлене у розумінні вченого не є неусвідомлене в психоаналітичному сенсі. Неусвідомлене, на думку вченого, включає певний досвід, знання, що не усвідомлюються людиною ("побічні продукти"). Ці знання можуть переплітатися зі свідомими знаннями й приводити до появи нового продукту.

Творче мислення, підкреслює Де Боно, охоплює більш широку область, ніж латеральне. Латеральне мислення є ядром творчого. Творче мислення пов'язано з артистизмом, талантом, емоційною чутливістю, натхненням тощо. Для творчого мислення важливим є новизна й оригінальність результату, для латерального – ефективність кінцевого продукту. Нова ідея при латеральному мисленні повинна бути логічно обгрунтована на кінцевому етапі роботи [1].

На основі своїх теоретичних поглядів учений зробив методи розвитку латерального мислення. Важливий метод, що, на нашу думку, спрямований на розвиток саме творчої рефлексії є метод "Six Thinking Hats" ("Шість капелюхів мислення").

Шість капелюхів мислення — це методика, що

пропонує виконувати по одній розумовій дії за раз. Не намагаючись зробити все відразу, ми надягаємо по одному капелюху.

Усього Едвард де Боно виділяє шість різнобарвних капелюхів, кожен з яких символізує певний тип мислення (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Шість капелюхів мислення

<i>Капелюх</i>	<i>Значення (тип мислення)</i>
Білий	Збір інформації, фактів
Червоний	Вираження емоцій, почуттів, інтуїція
Жовтий	Знаходження сильних сторін, позитива
Чорний	Знаходження слабких сторін, недоліків
Зелений	Знаходження можливостей, альтернатив, чогось нового, цікавого (творчий пошук)
Синій	Цілі, Аналіз процесу мислення, рефлексія, висновки

Мета методу "Шість капелюхів мислення" – розкласти наше мислення на складові частини, виділити в ньому шість основних типів, надаючи тим самим людині змогу у певний конкретний момент звертатися до одного, свідомо обраного, типу мислення, а не використовувати їх одночасно.

Методика дозволяє відокремити логіку від емоцій, бажане від дійсного, фантазії "найчистішої води" від "голих" фактів і реальних планів на майбутнє.

Капелюх символічно означає наше мислення. Капелюхи використовуються саме тому, що їх можна легко зняти й надягти. Із усіх предметів одягу капелюх найпростіше змінити. Шість капелюхів мислення – це шість режимів мислення. Капелюх можна використовувати такими способами: надягти, зняти його або змінити. Капелюх, що одягається, використовується не більше двох-трьох хвилин.

Послідовність використання капелюхів може змінюватись залежно від обставин. Можна самим обирати необхідну послідовність, але варто дотримуватися певних правил:

1. Кожен капелюх можна надягати будь-яку кількість разів.

2. Краще використовувати жовтий капелюх раніше за чорний (тому що нелегко позитивно оцінювати ідею після того, як її розкритикували).

3. Існує два способи роботи із чорним капелюхом. Перший спосіб полягає в тому, щоб виділити слабкі сторони тієї або іншої ідеї, а потім надіти зелений капелюх і спробувати подолати їх. У другому випадку, чорний капелюх застосовується для кінцевої оцінки ідеї.

4. Червоний капелюх слід використовувати, щоб зрозуміти, яке існує ставлення до ідеї, які емоції викликає проблема, отриманий результат тощо. Якщо предмет міркувань викликає сильні емоції, то бажано почати саме із червоного капелюха, щоб мати можливість відкрити їх проявити, а потім спокійно вирішувати задачу.

5. Якщо предмет міркувань не викликає настільки сильних емоцій, слід почати з білого капелюха, щоб зібрати наявну інформацію.

Існує значна відмінність між послідовністю використання капелюхів для пошуку нової ідеї й для розгляду ідеї, що вже існує. Приблизна послідовність капелюхів при пошуку ідеї: білий (збір інформації), зелений (знаходження альтернатив, нових підходів тощо), жовтий (оцінювання переваг та сильних сторін), чорний

(оцінювання слабких сторін та недоліків), зелений (вибір і розвиток найбільш перспективних рішень), синій (оцінювання того, що зроблено), чорний (остаточна оцінка), червоний (прояв почуттів/емоцій із приводу отриманого результату). Приблизна послідовність капелюхів при розгляді ідеї, що вже існує: червоний (емоції), жовтий (переваги), чорний (недоліки), зелений (спробувати модифікувати ідею, щоб підсилити її переваги та послабити недоліки), білий (інформація), зелений (розвиток остаточного варіанту ідеї), чорний (оцінювання остаточного варіанта), червоний (відчуття/почуття із приводу отриманого результату) [2].

Наведемо приклади вправ на застосування методики "Шість капелюхів мислення". Інструкція: "Застосуйте методику "Шість капелюхів мислення" та розгляньте нижчі наведені ситуації, надягаючи по чергово різні капелюхи".

1. Щоб трапилось, якщо б ви ніколи не читали газет та не дивились телевізійні новини?

2. Оголошено конкурс на нову форму коробки для крупи. Хтось запропонував робити коробки абсолютно круглими, як м'ячик. Що ви думаєте по цьому поводу?

3. Ви обираєте у який колір пофарбувати стіни своєї кімнати.

4. У школі частіше стали траплятися випадки крадіжки. Тому, хто спіймає крадія, обіцяна винагорода. Наскільки гарна ця ідея?

5. Хтось пропонує випускати спеціальні автомобілі для жінок.

6. Молода людина обирає професію.

7. Ви хазяїн піцерії. Поблизу ваш конкурент відкриває таку ж саме. Ви починаєте зазнавати збитків.

8. Ви режисер, що знімає фільм, про людину майбутнього. Якою вона може бути?

9. На одній ділянці дороги немає поворотів, і водії розвивають скажену швидкість. Тут постійно трапляються та навіть гинуть пішоходи.

10. Ваша родина планує змінити місце проживання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз наукової літератури дозволяє говорити про те, що поняття "творча рефлексія" є недостатньо дослідженим на сучасному етапі розвитку науки. Але, як показують дослідження цього питання, творче мислення не можливо без рефлексії. Рефлексія є найважливішим механізмом творчого мислення, який можливо і необхід-

но розвивати, "запустити" у дію. Про це чітко свідчать роботи вітчизняних та зарубіжних вчених (Я.О. Пономарев, І.М. Семьонов, С.Ю. Степанов, Де Боно та інші).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Боно Эдвард де*. Латеральное мышление / Э. Боно; [пер. с англ. П. А. Самсонов]. – Мн. : ООО "Попурри", 2005. – 384 с.
2. *Боно Эдвард де*. Шесть шляп мышления [текст] / Э. Боно; [пер. с англ.]. – Мн.: "Попурри", 2006. – 208 с.
3. *Деева Н. А.* Особенности понимания рефлексии в психологии / Н. А. Деева // - [Электронный ресурс] – http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=3321
4. *Джеймс У.* Психология / Уильям Джеймс [под ред. Л. А. Петровской]. – М.: Педагогика, 1991
5. Карпов А. В., Скитяева И. М. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М.-Ярославль: Аверс Пресс, 2004
6. *Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж.* Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции / Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина // - [Электронный ресурс] – <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>
7. *Лефевр В. А.* Рефлексия /Владимир Александрович Лефевр. – М.: Когито-Центр, 2003.
8. *Пономарев Я. А., Семенов И. Н.* Исследование проблем психологии творчества / Я. А. Пономарев, И.

Н. Семенов. – М.: Наука, 1983

Перспективы подальших досліджень ми убачаємо у подальшому теоретичному та практичному дослідженні поняття "творча рефлексія", методів її розвитку.

9. *Пономарев Я. А., Семенов И. Н., Степанов С. Ю.* Рефлексия в развитии творческого мышления / Я. А. Пономарев, И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Психологический журнал. – 1986. – № 6. – С. 158–159.
10. *Семенов И. Н.* Тенденции развития психологии мышления, рефлексии и познавательной активности / Игорь Никитович Семенов. – М.-Воронеж: МПСИ, 2000.
11. *Семенов И. Н., Степанов С. Ю.* Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. - [Электронный ресурс] - <http://narod.ru/index.files/stat/05.html>
12. *Степанов С. Ю., Семенов И. Н.* Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – [Электронный ресурс] - <http://www.voppsy.ru/issues/1985/853/3031.htm>
13. *Тихомиров О. К.* Психология мышления / Олег Константинович Тихомиров. – М.: Академия, 2002.
14. *Щедровицкий Г. П.* Мышление. Понимание. Рефлексия / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Наследие ММК, 2006

Подано до редакції 22.10.12